

9-17. Yüzyıl Kaynaklarına Göre Hazar Denizi Çevresinde Neft (Petrol) Üretimi ve Ticareti

Naphtha (Petroleum) Production and its Trade around the Caspian Sea According to 9th - 17th Century Sources

Mustafa GÖKÇE*

Özet

Modern dönemlerin vazgeçilmez enerji kaynaklarından olan petrol ürünleri, aslında insanlığın binlerce yıldır istifade ettiği kaynaklar arasında yer alır. Ortadoğu'da, özellikle Mezopotamya bölgesinde, hidrokarbon kaynaklarının kullanıldığına ilişkin veriler Neolitik devirden bile önceki dönemlere aittir. Hazar Denizi çevresindeki petrolün varlığı da Mezopotamya gibi Milat'tan önceki asırlardan itibaren bilinmektedir.

Dünya'da bir benzeri olmayan Hazar'ın deniz ya da göl olduğu hususundaki tartışmalar bölgedeki petrolün tarihi kadar eskidir. Grek coğrafyacılarının yanı sıra Mesudî ve Kâtip Çelebi gibi İslam yazarlarının eserlerinde Hazar'ın bu hususu tartışılmıştır. Özellikleri yüzyıllardır tartışılan Hazar'ın önemli bir hususu ise sahip olduğu enerji kaynaklarıdır. Grek ve Alban kaynakları ve 9. yüzyıldan itibaren İslam kaynaklarında Hazar Denizi'nin batı sahillerinde neft adı verilen petrolün yaygın olarak kullanıldığı ve ticaretinin yapıldığına ilişkin veriler mevcuttur.

Bu araştırmada Belazûrî (9. yüzyıl), Mesudî (10. yüzyıl), İstahrî (10. yüzyıl), Ebu Dülef (10. yüzyıl), İbn Havkal (10. yüzyıl), Cüveynî (13. yüzyıl), Yakut el-Hamevî (14. yüzyıl), Hamdullah Kazvinî (14. Yüzyıl), Evliya Çelebi (17. yüzyıl), Kâtip Çelebi (17. yüzyıl) gibi İslam dünyasında yaşamış müelliflerin eserlerine ilaveten Marco Polo (13. yüzyıl), Josaphat Barbaro (15. yüzyıl), Anthony Jenkinson (16. yüzyıl) gibi Avrupalı seyahatçilerin eserlerindeki Hazar çevresindeki neft üretimi ve ticaretine ilişkin kayıtlar incelenerek bu sahadaki enerji kaynaklarının tarihî önemine dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hazar Denizi, Bakü, Neft, Petrol, Ticaret

Abstract

Petroleum products, which are one of the irrevocable energy resources of modern times, are actually among the resources that humanity has been benefiting for thousands of years. The data related to use of hydrocarbon resources especially in the Middle East, in Mesopotamia, belong to the ages even before the Neolithic age. Just like Mesopotamia, the existence of petroleum around the Caspian Sea is known as from the centuries Before Christ.

The disputes whether the Caspian, an incomparable water body in the world, is a lake or a sea are as old as the sources of this region. Besides the Greek geologists, the Caspian Sea has been discussed in the works of the

* Yrd.Doç.Dr., Aksaray Üniversitesi- Aksaray.

Islamic writers, such as Mesudî and Kâtip Celebi. The oil-rich sources of the Baku coast took place in the historical sources as much as the geographical features of the Caspian. Along with the Greek and Alban sources there is information in the Islamic sources beginning from the 9th century related to the wide use and trading of petrol called "neft" in the Caspian region.

In this research, besides the works of the Islamic writers, such as Belazûrî (9th century), Mesudî (10th century), İstahrî (10th century), Ebu Dülef (10th century), İbn Havkal (10th century), Cüveynî (13th century), Yakut el-Hamevî (14th century), Hamdullah Kazvinî (14th century), Evliya Celebi (17th century), Kâtip Çelebi (17th century), the records related to naphtha production around the Caspian Sea in the works of European travelers, such as Marco Polo (13th century), Josaphat Barbaro (15th century), Anthony Jenkinson (16th century), have been analyzed and the historical importance of the energy resources in the Caspian basin has been pointed out.

Keywords: Caspian Sea, Baku, Naphtha, Petroleum, Trade

Giriş

Çağımızın en önemli enerji kaynakları arasında yer alan petrol, Batı’da yaklaşık iki asırdır bilinmekte iken Hazar havzası, Ortadoğu ve Fergana vadisi gibi çeşitli coğrafyalarda çok eskiye dayanan ve değişik olaylarla dolu bir geçmişe sahiptir.¹ Ortadoğu’nun muhtelif bölgelerinde yaşayan insanların binlerce yıl evvel bitümen denen yarı katı ve çamurlu bir madde olan doğal asfaltın çatlaklar arasından sızdığını gözlemlenmeleriyle insanoğlu petrol ile tanışmıştır. Zagros Dağları civarında görülen bu asfalt ile ham petrol sızıntılarının, Mezopotamya ve Güney Batı İran sahasında Neolitik devirden itibaren insanlar tarafından çeşitli amaçlarla kullanıldığına ilişkin arkeolojik veriler mevcuttur. Suriye civarında bulunan ipuçları ise bu maddelerin Neolitik devirden çok daha önceleri kullanıldığını göstermektedir.² Eski Ortadoğu’da ticari bir meta sayılan bitümen; yaygın olarak inşaat harçlarında, aydınlatma amaçlı ve ilaç olarak kullanılırdı. Bitümenin diğer bir kullanım alanı ise savaşlardı. Sızıntılardan elde edilen bu ürün, ateşe verilerek savaşın sonucuna tesir edecek kadar etkili bir silaha dönüştürülebiliyordu. Bu tarz kullanıma en ünlü örnek Bizans’ın Grejuva ateşidir.³

Mezopotamya’da bu kadar köklü bir geçmişe sahip olan petrol ürünleri, Eski Babil, Elam ve Asur belgelerinde “naptu”, Sümercede “ikurra”, şeklinde geçerken asfalt ve katran Eski Babil’de “kupru”, Sümercede “esir.é.a” şeklinde geçmektedir.⁴ Milattan önceki asırlarda Mezopotamya’daki uygarlıkların bu şekilde adlandırdığı petrol, İslam kaynaklarında ise “neft” olarak geçmektedir.

Ortadoğu gibi günümüzde önemli enerji merkezlerinden biri olan Hazar Denizi havzasındaki petrolün varlığı, milattan önceki zamanlardan beri bilinmektedir. Bu sahadaki asfalt sızıntılarının bir kısmı, petrol gazlarıyla birlikte devamlı olarak yandığı için Ortadoğu’da ateşe tapma geleneği yönünden iyi bir ortam oluşturmuştur.⁵ Rivayete göre, milattan önce 7. asırda Zerdüş, Azerbaycan sahasında bulunan Abşeron Yarımadası’ndaki topraktan sızan gazların yanmasıyla oluşan sönmeyen ateşten etkilenecek fikirlerini şekillendirmiştir. Bölgedeki petrole ilişkin bir diğer veri ise, Büyük İskender’in Daryuş ile yaptığı mücadeleler sırasında yönetici olarak atanan Atropates’in adının anlamının, ateşler tarafından korunan adam olduğuna dair görüştür. Bugünkü Azerbaycan adının, ateşler ülkesi anlamında bu

¹ Daniel Yergin, *Petrol*, (Çevr. Kamuran Tuncay), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, s.21; Hamdullah Müstevfi-i Kazvinî, *Nuzhat al-Kulüb*, (Neşr. G. Le Strange), Gibb Memorial Series, Leyden 1919, s.198-199.

² J. Connan, “Use and Trade of Bitumen in Antiquity and Prehistory: Molecular Archaeology Reveals Secrets of Past Civilizations”, *The Royal Society*, Issue 354, London 1999, p.33; Yergin, *a.g.e.*, s.21-22.

³ Yergin, *a.g.e.*, s.22; Charles van der Leeuw, *Oil and Gas in the Caucasus&Caspian*, Curzon Press, Surrey 2000, s.28.

⁴ Miguel Civil vd., *The Assyrian Dictionary*, Oriental Institute Press, Chicago 1971, s.326,554.

⁵ Yergin, *a.g.e.*, s.21-22.

isimden geldiğine ilişkin tezler de mevcuttur.⁶ İran'ın kuzey sahası ve Azerbaycan'daki petrole ilişkin ilk kanıtlar, yaşanan sızıntılar nedeniyle yanan ateşlerin sönmemesinden kaynaklanan olaylarla ilişkilidir ki İslam coğrafyacılarından Mesudî, Hazar Denizi'nden bahsederken sönmeyen ateşle ilgili bilgiler verir.⁷ Şahname'de; Padişah Kâvûs'un, Siyavuş'u cezalandırmak için yığdığı odunların üzerine kara petrol dökülerek yakılmasını emretmesi, petrolün bu sahadaki varlığına ilişkin bir başka örnektir.⁸ Bu verilerin dışında Grek ve Alban kaynaklarında Hazar havzasındaki petrole dair kayıtlar bulunmaktadır.⁹

Hazar petroleri hakkındaki ayrıntılı bilgiler ise dokuzuncu yüzyıldan itibaren İslam müelliflerinin eserlerinde yer almaktadır. Bu araştırmanın amacı, özellikle İslam coğrafyacı ve seyyahları ile Batılı seyyahların eserlerindeki, Hazar Denizi çevresinde bulunan petrol kaynaklarına ilişkin verilerin bir araya getirilmesi suretiyle bölgenin zengin kaynaklar açısından tarihî önemine dikkat çekmektir. Bu açıdan; Belazûrî (9. yüzyıl), Mesudî (10. yüzyıl), İstahrî (10. yüzyıl), Ebu Dülef (10. yüzyıl), İbn Havkal (10. yüzyıl), Cüveynî (13. yüzyıl), Yakut el-Hamevî (14. yüzyıl), Hamdullah Kazvinî (14. Yüzyıl), Evliya Çelebi (17. yüzyıl), Kâtip Çelebi (17. yüzyıl) gibi İslam dünyasında yaşamış müelliflerin eserlerinin yanı sıra Marco Polo (13. yüzyıl), Josaphat Barbaro (15. yüzyıl), Anthony Jenkinson (16. yüzyıl) gibi Avrupalı seyyahların eserlerindeki Hazar çevresindeki petrol üretimi ve ticaretine ilişkin kayıtlar incelenmiş, elde edilen veriler aynı dönemlerde yazılmış diğer eserlerle karşılaştırılmıştır.

1. Kaynaklara Göre 9-17. Asırlarda Hazar Denizi ve Çevresi

Hazar Denizi petrolerinden bahsetmeden önce çalışmanın coğrafi kapsamı açısından ve bugün de güncelliğini koruyan bir sorun olması nedeniyle denizin özelliklerinden bahsetmek gerekir. Sovyetlerin çöküşünden sonra statüsü, siyasi ve ekonomik nedenlerle tartışılan Hazar Denizi'nin bu durumunun, aslında yüzyıllardır tartışıldığı Kâtip Çelebi'nin Cihânnümâ adlı eserinde verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır:

"Hazar Denizi, Şirvan ve Cürçân Denizi'dir. Ona Kaspiyos ve Herkanos (Hirkanian) derler. Etrafındaki sakin iki taifenin adıyla anılır. Eski coğrafya bilginleri bu denizin kuzey tarafından okyanusa birleştiğini sanırlardı. Nihayet Aristo ve daha başkaları bu görüşe katılmayıp asla bitişmez dediler. Batlamyus da bu görüşü benimseyerek Kaspiyum Denizi her taraftan kara ile çevrelenip sudan bir ada şekline girmiştir. Bundan dolayı ona göl demek daha uygundur demiştir".¹⁰

Sahip olduğu coğrafi özellikler nedeniyle Dünya'da bir benzeri olmayan Hazar Denizi, Kâtip Çelebi'nin bahsettiği gibi Grek coğrafyacılarının dikkatini çeken su alanlarından biridir. Bu nedenle Strabon gibi Grek coğrafyacıları, Hazar'ın herhangi bir okyanus veya denize bağlanıp bağlanmadığı konusunda görüşler ileri sürmüşlerdir. Strabon'a göre Büyük İskender

⁶ Leeuw, *a.g.e.*, s.29; Mary Boyce, *Zoroastrianism*, Mazda Publishers, California 1992 s.5-8; Firdevsî, *Şahnâme*, (Çevr. Necati Lugal), Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2009, s.580,989; S.M. Aliev "Azerbaycan Türklerinin Menşesine Dair Üç Ana Görüşün Eleştirisi" *12. TTK Bildirileri*, Cilt 2, Ankara 1999, s.293-294; Wilhelm Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan", (Çevr. İsmail Aka), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 8, Sayı 14, Ankara 1963, s.77.

⁷ Mesudî, *Murüz ez Zeheb*, (Çevr. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s.78-79.

⁸ Firdevsî, *a.g.e.*, s.425.

⁹ Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, Avrasiya Press, Bakı 2006, s.23; Shamkal Abilov, "Historical Development of Azerbaijan Oil Industry and the Role of Azerbaijan Today's European Energy Security", *Journal of Eurasian Studies*, Volume II, Issue 3, June-July 2010(www.federatio.org/joes.html), s.105; Erol Kürkçüoğlu, "V-XV. Yüzyıllarda Bakü Petrolleri ve Bölgenin Sosyo-Ekonomik Hayatına Etkileri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 27, Erzurum 2005, s.248.

¹⁰ Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, (Ed. Said Öztürk), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2009, s.135.

de Hazar Denizi'nin özelliklerini merak ettiğinden, bu denizin Maeotis (Azak)'e bağlantısının olup olmadığını tespit etmek için gemilerle araştırmalar yaptırmıştır.¹¹ Bu dönem kaynakları genel olarak Hazar'ın başka bir denizle bağlantısı olmadığı hususunda hem fikirdir. Tarihçi Herodot da Hazar Denizi'nin başka bir denizle bir bağlantısının olmadığını vurgulayan müellifler arasındadır.¹²

İlk Çağlarda Grek coğrafyacıların verdiği bilgilerin benzerlerini, özellikle 10. yüzyıldan itibaren, İslam coğrafyacılarının eserlerinde de görmekteyiz. İslam coğrafyacılarından Mesudî, Murûc ez-Zehab adlı eserinde Hazar'ı Acem Denizi olarak adlandırırken denizin Bâb el-Ebvâb, Hazar, Cîl (GİL), Deylem, Cürcân ve Taberistan gibi çevresindeki yerleşim alanlarının isimleriyle de anıldığını kaydetmiştir. Firdevsî'nin Şâhnâmesi'nde ise bu isimlerden sadece Hazar ve Gilan yer almaktadır.¹³ Hazar Denizi'nin başka denizlerle bağlantısının bulunup bulunmadığı tartışmasına Mesudî eserinde yazdığı şu cümlelerle katılır:

*"Hazar Denizi'nin Mayutıs (Maeotis-Azak) Denizi'yle birleştiğini iddia edenler yanılmaktadırlar. Ben gerek Hazar topraklarına giden tacirlerden ve gerekse Mayutıs ve Pontus Denizleri üzerinden Rus, Bulgar topraklarına giden hiç kimsenin Hazar Denizi'nin bu denizlerden herhangi biriyle birleştiğini ve sularının birbirine karıştığını söylediğini görmedim."*¹⁴

13. yüzyıl eserlerinden Nuzhet el-Kulûb'daki kayıtlara göre Hazar Denizi, adını İtil nehri kıyısındaki Hazar şehriden almaktadır. Diğer kaynaklardan farklı bir bilgi olarak bu eserde; Hazar için kullanılan Kulzum Denizi adının yanlış olduğu kaydedilmiştir.¹⁵

Hazar Denizi'yle ilgili ayrıntılı bilgi veren yazarlar arasında 17. yüzyılda Hazar havzasına ziyaretler gerçekleştiren Evliya Çelebi de yer alır. Hazar'ın başka bir denizle bağlantısı olmadığını vurgulayan Evliya Çelebi, denizin önceki kaynaklarda geçen isimlerine yenilerini de eklemiştir. Seyahatnâme'ye göre bu denize; Şirvan Denizi, Demirkapı Denizi, Gilan Denizi, Harzem Denizi, Fağfur Denizi, Kızlar Vilayeti Denizi, Masku Denizi, Ejderhan Denizi, İltar Denizi ve Türk Denizi denilmektedir. Evliya'ya göre de Hazar'ın birçok isminin olmasının nedeni çevresindeki her diyarın ismi ile anılan bir iç deniz olmasıdır.¹⁶

Hazar Denizi'nin adı gibi özellikleri de kaynaklarda ayrıntılı bir şekilde geçmektedir. Hâfız Abrû, *"dünyada daha büyük göl olmadığından bazıları onu deniz olarak adlandırır."*¹⁷ demektedir. Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi ise Hazar Denizi'ni Karadeniz ile karşılaştırmıştır. Kâtip Çelebi'ye göre bu deniz Karadeniz kadar büyüklüğe sahip iken Evliya'ya göre Karadeniz'den üç kat daha büyüktür.¹⁸ Kaynaklar denizin büyüklüğünün yanı sıra başka bir denizle bağlantısı olup olmadığı hususunda ihtilafa düşerken, sularının koyu ve bulanık olması nedeniyle dibinin görünmediği hususunda benzer bilgiler verirler. Dönemin kaynaklarının hem fikir olduğu bir diğer husus ise Kulzum Denizi ve Pers Denizi'nde bulunan

¹¹Strabo, *Geography V*, (İngilizce Terc. Horace Leonard Jones), Harvard University Press, London 1932, s.255; W.W. Tarn, "Patrocles and the Oxo-Caspian Trade Route" *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 21(1901), s.10 vd.

¹² George Rawlinson, *The Histories of Herodotus*, Omphaloskepsis Press, Iowa 2000, s.207.

¹³ Mesudî, *a.g.e.*, s.37; Firdevsî, *a.g.e.*, 872,925.

¹⁴ Mesudî, *a.g.e.*, s.37.

¹⁵ Kazvinî, *a.g.e.*, s.231-232.

¹⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, Cilt 7, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1980, s.504.

¹⁷ Hâfız Abrû, *Coğrafya-yı Hâfız Abrû*, Ayne-yi Mirâs Neşr., Tehran 1378, s.124

¹⁸ Hâfız Abrû, *a.g.e.*, s.124; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.504; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s.488.

inci ve mücevher gibi değerli taşların Hazar'da bulunmadığıdır.¹⁹ İstahrî'ye göre Hazar'da balıktan başka değerli bir şey yoktur.²⁰

Hazar Denizi diğer denizlerde bulunan zenginliklere sahip olmasa da doğu-batı, kuzey-güney yolları üzerinde bulunmasından dolayı önem arz etmekte ve kaynaklarda bu açıdan da yer almaktadır. İslam kaynaklarına göre Hazar Denizi'nin doğusunda Guz ülkesi yer almaktadır. Denizin batısında, Hazar toprakları ile günümüzde Azerbaycan sahasında kalan Şirvan; güneyinde İran sahasındaki Gilan, Deylem, Taberistan ve Cürcân; kuzeyinde ise Guz ve Hazar toprakları yer almaktadır.²¹ İbn Havkal, Hazar Denizi'nin etrafını dolaşmak isteyen bir kişinin Deyleman'dan başlayarak Taberistan, Gürgen eyaletlerinin yanı sıra Siyahkûh dağlarını geçmesi gerektiğini söyler.²² Hazar Denizi'nin çevresindeki bölgeler hakkında ayrıntılı bilgiler veren İstahrî'ye göre Hazar'ın güneyindeki Abaskun'un sağından Hazar Denizi'ne kadar kıyıda köy yoktur. Sadece Abaskun'a 50 fersah uzaklıkta Dihistan denilen bir koy vardır. Fırtınalardan korunmak için gemilerin sığındığı bu koya birçok milletten insan avlanmak için gelir. Buradan başka Siyahkûh haricinde insanların yaşadığı bir yer yoktur.²³ Siyahkûh, Hazar Denizi'nin kuzey doğu sahillerinde, Türkçe Mangışlak olarak adlandırılan yerdir.²⁴ Siyahkûh'un hemen her kaynaktan geçen özelliği ise Hazar Denizi'nde buraya yakın bir yerde dar bir geçidin bulunması ve rüzgârın gemileri sürükleyerek burada parçalamasından korkulmasıdır. Gemiler parçalanırsa eşyalara bu bölgede yaşayan Türkler el koyardı.²⁵

İstahrî'nin kayıtlarına göre denizin doğu ve kuzey tarafının aksine Abaskun'un batı tarafında Babü'l- Ebvâb'a kadar Hazar Denizi kıyısında yan yana birçok yerleşim yeri vardır. Abaskun'dan Cürcân, Taberistan, Deylem sınırına gidilirse Arran sınırına ulaşılır. Bu güzergâhta Arran, Mukan, Babü'l-Ebvâb, Şirvanşah, Semender ve İtil yer almaktadır.²⁶

Kaynaklarda en fazla vurgulanan şehirlerin başında Derbend gelir. Hazar Denizi'nin batısında bulunan bu şehir, hem sahip olduğu surlar ile hem de Hazar çevresinde gerçekleşen ticarete önemli bir liman olması hasebiyle meşhurdur. Bazı müelliflere göre İskender döneminde, bazılarında göre ise Anuşirvan döneminde Hazar Kağanı ile yapılan mücadelelerden sonra şehrin surları inşa edilmiştir. Bu surlar denize kadar uzatılarak kara ve denizden şehre giriş çıkışlar kontrol edilmiştir. Şehrin surları ve buralardaki kapılar nedeniyle Arap kaynaklarında Derbend, Bab el-Ebvâb olarak da geçmiştir.²⁷ Dede Korkut Hikâyelerinde ise bu şehir Demirkkapı Derbend'i olarak anılmaktadır.²⁸

Kaynaklardaki bu verilerden anlaşıldığı gibi eşsiz su alanlarından biri olan Hazar Denizi'nin özellikleri bugünkü gibi siyasi ve ekonomik kaygılarla olmasa da coğrafi açıdan

¹⁹ Kazvinî, *a.g.e.*, s.232; Ebu İshak İbrahim İstahrî, *Mesâlik ve Memâlik*, Tehran 1347, s.145.

²⁰ İstahrî, *a.g.e.*, Tehran 1347, s.145.

²¹ Vladimir Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*, (Çevr. Murat Ağarı, Abdullah Duman), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s.5; İstahrî, *a.g.e.*, s.175; Kazvinî, *a.g.e.*, s.231-232; Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl 1, Sayı 1, 1932, s.36.

²² İbn Havkal, *Kitab-ı Mesalik ve Memâlik*, (İngilizce Terc. William Ouseley, The Oriental Geography of Ebn Haukal), London 1800, s.8.

²³ İstahrî, *a.g.e.*, s.177.

²⁴ Minorsky, *Hudud*, s.193.

²⁵ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, Ankara 2001, s.166; İstahrî, *a.g.e.*, s.177.

²⁶ İstahrî, *a.g.e.*, s.177.

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mirza Haydar Vezirof, *Derbendnâme-i Cedid*, Miras-ı Mektûb Neşr., Tehran 1386, s.11 vd; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Barnes-Noble Press, New York 1873, 180.

²⁸ Üçler Bulduk, "Dede Korkut, Oğuz Elleri ve Kafkaslar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 18, Sayı 29, Ankara 1996, s.251.

tartışılmıştır. Eski dönemlerde de sahip olduğu kaynakların yanı sıra Türkistan, Kafkasya, İran ve Rusya'nın kesiştiği bir kavşak noktasında; siyasi ve ekonomik açıdan stratejik bir öneme sahip olması nedeniyle birçok kaynak deniz hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir.

2. Hazar Denizi Çevresinde Neft Üretimi

Hazar Denizi çevresinde, Abşeron Yarımadası'nda petrol bulunduğuna ilişkin ilk veriler yukarıda da bahsedildiği gibi milattan önceki asırlara aittir. Heredot, Kuzey İran'daki neft ve tuz kuyularından bahsetmiş, Bizans kaynaklarında da Bakü civarındaki petrole değinilmiştir.²⁹ Arkeolojik çalışmalar sonucunda ise Bakü'de, Şirvanşahlar sarayı arazisinde neft kullanıldığına dair kanıtlar elde edilmiştir.³⁰ Yerel kaynaklardan olan Alban tarihinde de bölgede yer alan zengin kaynaklar arasında nefte yer verilmiştir.³¹ Ancak bu veriler petrolün nasıl üretildiği ve nerelerde kullanıldığına ilişkin yeterli ipuçları vermemektedir.

İslam ordularının İran'ın kuzeyine ve Kafkasya'nın güneyine hâkim olmasından sonra İslam coğrafyacı ve tarihçileri Hazar Denizi'nin batı sahillerindeki nefitten bahsetmeye başlarlar. İslam müelliflerinin eserlerindeki verilere göre 9 ve 10. yüzyıllarda Abşeron Yarımadası'nda, Bakü civarında önemli miktarda neft üretimi gerçekleştirilmektedir. 10. yüzyıl seyyahlarından Ebu Dülef, Hazar Denizi'nin güneyindeki Gilan'dan kuzeye doğru gerçekleşen yolculuğu sırasında 80 fersah ağaçlar altında yürüdükten sonra Şirvan'a bağlı Bakuya³² adlı bir yere ulaştığını söyler. Seyyahın aktardığı gözlemlerine göre burada iki tane neft kuyusu mevcuttur. Bunlardan birincisinin geliri günlük 1000 dirhemdir. İkinci kaynak ise yazarın deyimiyle yasemin yağına benzeyen beyaz neft üretilen bir kuyudur ki bundan gece gündüz hiç durmadan neft akar. Bunun da kirası günlük 1000 dirhemdir.³³ Yakut el-Hamevî, Mucemu'l-Buldân adlı eserinde Bakü'den bahsederken Ebu Dülef'in neft ile ilgili verdiği bilgilere yer vermiştir. Bu eserde Ebu Dülef Seyahatname'sinde Minorsky'nin yasemin yağına benzeyen beyaz neft olarak tercüme ettiği bölüm, cıvaya benzeyen beyaz neft olarak kaydedilmiştir. Ebu Dülef Seyahatnâmesi'nin Farsça tercümesinde de ikinci kaynaktaki neftin cıvaya benzeyen akışkan bir madde olduğu yazılmıştır.³⁴

Bakü'de çıkarılan neft hakkında bilgi veren İslam müelliflerinden biri de Mesudî'dir. Bakü'nün beyaz ve diğer neft madeni şehri olduğunu ifade eden Mesudî, beyaz neftin ise sadece Bakü'de bulunduğunu yazar. Mesudî'nin eserinde yer alan bir diğer nokta ise Zerdüştlüğün ortaya çıkmasında etkili olan sönmeyen ateşlerdir. Ona göre Şirvan sahilindeki Bakü'de neft madeninin olduğu yerde bulunan bir meşale sürekli yanmaktadır.³⁵

İstahrî, Mesâlik ve Memâlik adlı eserinde Taberistan Denizi kenarındaki Bakü'de neft çıktığını yazmıştır. Hudûdü'l-Âlem'de ise "Bakü, dağların yanında deniz kıyısında bir şehirdir. Deyleman ülkesinde kullanılan bütün neft buradan götürülür." şeklinde bir bilgi

²⁹ Bülent Gökay, *The Politics of Caspian Sea Oil*, Palgrave Press, New York 2001, s.3.

³⁰ Sara Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, Bakü 2006, s.65.

³¹ Kalakankatlı Moses, *Alban Tarihi*, (Terc., Yusuf Gedikli), Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s.31.

³² Bakü'nün ismi İstahrî ve Makdisî'de Bakuh, Hamevî'de Bakuyeh olarak yazılmıştır. 10. yüzyıldan önceki kaynaklarda şehrin adına ilişkin bir kayıt yoktur. Şehrin isminin Farsça Bâdkuba'dan geldiği ve bu kelimenin rüzgârların dövdüğü yer anlamında olduğu rivayet edilir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl 1, Sayı 2, 1932, 70; Mirza Bala, Bakü, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 2, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s.259.

³³ Vladimir Minorsky, *Abu Dulaf Mis'ar Ibn Muhalhil's Travels in Iran*, Cairo University Press, Cairo 1955, s.35.

³⁴ Yakut el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldân*, Cilt 1, Beyrut 1397, s.328; Vladimir Minorsky, *Sefernâme-i Ebu Dülef der İran*, (Çevr. Seyyid Ebü'l-faz Tabatabai), Tehran 1342, s.46.

³⁵ Mesudî, *a.g.e.*, s.78-79.

bulunmaktadır.³⁶ Kazvinî'ye göre de İran ve Azerbaycan sahasında oldukça bol miktarda petrol kaynağı mevcut olup bunların en önemlileri Bakü'de bulunur. Kazvinî'den önceki müellifler sadece kaynakların varlığından bahsederken Kazvinî Bakü'de petrol istihsaline ilişkin bilgiler verir. Bu dönemde insanlar petrol kaynaklarına ulaşmak için kuyular kazıp, su aracılığıyla petrolü yüze çıkarılmaktadırlar.³⁷ Kazvinî'nin yazdıklarına göre İran sahasında petrolün yanı sıra hidrokarbon kaynaklarından olan asfalt da kullanılmaktadır. Ayrıca Musul ve Fergana eyaletlerinde de petrol kaynakları vardır.³⁸

Bakü civarında çıkarılan petrol, İslam müelliflerinin yanı sıra Hazar çevresini ziyaret eden Venedikli tâcir ve seyyahların da dikkatini çekmiştir. 13. yüzyılda Kubilay Han'ın ülkesine doğru yola çıkan Marco Polo, Hazar çevresinde yağ gibi bir sıvının çıktığından ve tadı çok kötü olan bu sıvının çok güzel yandığından bahseder.³⁹ Venedikli Josaphat Barbaro da 15. asırda Akkoyunlu ülkesine elçi olarak geldiği zaman Bakü'yü ziyaret etmiş, Bakü şehrinin yakınındaki bir dağdan çıkan petrolün çok kötü koktuğunu seyahatnamesinde ifade etmiştir.⁴⁰ 15. yüzyıl coğrafyacılarından Abdurreşid el-Bakuvî'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre bu yüzyılda Bakü ve civarında günde iki yüz deve yükünden fazla petrol üretilmektedir.⁴¹

16. yüzyıldan itibaren Kafkasya ve Türkistan sahasında ticari faaliyetler gerçekleştirmek amacıyla seyahatler düzenleyen İngilizler, elde ettikleri bilgileri ayrıntılı bir şekilde rapor etmişlerdir. Anthony Jenkinson'un kayıtlarına göre İngiliz Jeffrey Ducket, 16. asırda Bakü'de bol miktarda petrol üretildiğini gözlemlemiştir. Mesudî gibi Ducket de Bakü'de çıkarılan beyaz petrolün çok değerli olduğunu ifade eder.⁴² 16. yüzyıldaki Osmanlı-Safevi savaşları çerçevesinde Özdemiroğlu Osman Paşa'nın seferlerinden bahseden Âsâfi Dal Mehmed Çelebi, Şecâ'atnâme adlı eserinde içi petrolle dolu kuyuların bulunduğu Bakü'de binlerce yük petrol üretildiği hususunda bilgiler verdikten sonra, burada ak petrol madeni olduğunu özellikle vurgulamıştır.⁴³

Hazar çevresindeki petrol üretimi; 17. yüzyıl Osmanlı müelliflerinden Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi'nin eserlerinde de yer alır. Kâtip Çelebi, Cihânnümâ adlı eserinde Bakü'nün, Derbend yakınlarında Şemâhi'nin kuzey doğusunda deniz kıyısında meşhur bir şehir olduğunu kaydederek şehrin kaynaklarına ilişkin şu bilgileri verir: "Etrafı 10 fersaha yakın taşlık olup bitkiden eser yoktur. Fakat 10 karış kazılsa toprak çıkar. Bu taşların bazılarını odun yerine yakarlar. Bu şehir nahiyesine bağlı yerlerden biri beyaz ve siyah petrol yağı çıkarılan 500'e yakın kuyusu olan Amelliyân'dır."⁴⁴ Ayrıca Kâtip Çelebi eserinde Hazar Denizi'ne ilişkin bilgi verirken denizdeki adaların çoğunda siyah ve beyaz petrol çıkarıldığını kaydetmiştir.⁴⁵

Bakü'deki petrol üretimine ilişkin en ayrıntılı bilgiler Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde yer alır. Evliya Çelebi'ye göre kazalarında pirinç, keten, bağ ve bostan hâsıl olan Bakü'nün suyu petrol yağı kokmaktadır. Şehrin yakınlarında yedi yerde petrol madeni vardır.⁴⁶ Bakü'deki petrol

³⁶ İstahrî, *a.g.e.*, s.159; Minorsky, *Hudud*, s.145.

³⁷ Kazvinî, *a.g.e.*, s.198-199.

³⁸ Kazvinî, *a.g.e.*, s.198.

³⁹ Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi*, (Çev. I. Ergüden), İstanbul 2003, s.79.

⁴⁰ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (Çevr. Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s.107.

⁴¹ İdris Aliyev, Orkhan Mamed-zade, "History of the Baku "Black Gold", *The Baku Oil and Local Communities*, Baku 2009, s.40.

⁴² Anthony Jenkinson, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, (Ed. E. Delmar Morgan), Cilt 2, Burt Franklin Press, New York 1964, s.439-440.

⁴³ Âsâfi Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme*, (Hazr. Abdulkadir Özcan), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2007, s.243.

⁴⁴ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s.485.

⁴⁵ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s.488.

⁴⁶ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Cilt2, (Neşr. Ahmed Cevdet), İkdâm Matbaası, İstanbul 1314, s 301.

kokusundan Evliya Çelebi'den önceki seyyahların da bahsetmesi buradaki neft üretiminin yüzyıllardır yoğun bir şekilde gerçekleştirildiğinin göstergesidir. Bakü'den Hazar Denizi'nin güneyine doğru seyahat eden Evliya, deniz kenarında ve çorak arazilerde gerçekleştirdiği yolcuğu esnasında neft kuyularını gözlemlemiştir. Seyyahın kayıtlarına göre neft kuyularının bazıları deniz kıyısında bazıları ise Müskir nahiyesinde yer almaktadır. Bu kuyulardaki neft, ılıca suları gibi olup neft yağı suların yüzünde kaymak bağlar. Neft, bölgenin başlıca gelir kaynağı olup senevi şaha yedi bin tuman akçe getirir. Bu yüzden neft kuyularına oldukça önem verilmiş, kuyulardan sorumlu olarak neft eminleri görevlendirilmiştir. Neft emininin adamları, geceleri gölcüklerin içine girip nefti biriktirerek keçi tulumlarına doldururlar. Neft istihali bu şekilde gerçekleşir. Elde edilen nefti tüccarlar alıp diyar diyar götürürler. Evliya Çelebi'ye göre bu civarda birçok yerde kaya ve mağaralarda neft madenleri vardır. Ancak onlar hakkında eserinde bilgi vermemiştir.⁴⁷

Evliya Çelebi'ye kadar neft ile ilgili bilgi veren kaynaklar sadece beyaz ve siyah neftten bahsederken o, sekiz ayrı renkte neft olduğunu söylemektedir. Seyyahın verilerine göre sarı renkteki neft oldukça makbuldür. Siyah neft ise birçok bölgeye ihraç edilir.⁴⁸ 17. yüzyılda neft üretimi o kadar önemliydi ki, bölgeye hâkim olan yöneticiler neftin güvenliğine ayrı bir önem vermiştir. Evliya Çelebi, bu hususla ilgili olarak neftin geceli gündüzlü nıgahbânları olduğunu söylemiştir. Ayrıca yangınlara karşı tedbir olarak neft kuyularının yanında dağlar gibi yığılmış toprak hazır bulundurulmaktadır. Neft madeninde yangın çıkarsa halk koşarak gelir bu toprakları ateşin üzerine atarak yangını söndürürdü. Seyyahın verdiği bilgilere göre yangını söndürmek için topraktan başka bir çözüm yoktur.⁴⁹

Farklı yüzyıllara ait kaynaklarda neft üretiminin önemi, neft kuyularının korunması için devlet tarafından görevli atanmasından ve buradan elde edilen gelirlerden bahsedilmesi; Batı'da bilinenin aksine petrolün bu coğrafyada yüzyıllardır göz ardı edilemeyecek kadar önemli bir ürün olduğunun göstergesidir.

3. Kaynaklara Göre Neft Kullanımı ve Ticareti

İlk çağlardan itibaren neftten evlerde aydınlatma amaçlı yararlanılırken asfalt gibi daha koyu olan hidrokarbon ürünleri; evlerin damlarının inşası sırasında da kullanılmaktadır. Azerbaycan'daki Gebele sahasında yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda evlerde neft kullanıldığına ilişkin veriler elde edilmiştir.⁵⁰ Barbaro, neftin kullanım alanlarına ilişkin olarak "*Halk nefti aydınlanmak için kullanır. Yılda iki kez develerini bununla yağlarlar. Çünkü böyle yapmazlarsa develeri uyuz hastalığına yakalanır.*"⁵¹ demektedir. Evliya Çelebi, Bakü neftinin önemini belirtmek için "*şah huzurunda der-i devletlerinde yanan meşaleler hep Bakü neftindedir.*" diyerek, İran sahasındaki saraylarda Bakü neftinin kullanıldığını vurgular.⁵² Jeffrey Duckett ise Bakü'de çıkarılan neftin, evlerin yanı sıra gemilerde de kullanıldığını söylemiştir.⁵³ Muhtemelen gemilerin ahşap aksamını korumak ve su sızmalarını engellemek için katran gibi maddelerden yararlanılmıştır.

Neft yukarıda bahsedilenlerden başka çok eski devirlerden beri askeri amaçlarla da kullanılmıştır. Tarihi kayıtlarda İran, Roma, Arap Türk ve Moğol ordularının neft kullandığına

⁴⁷ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, Cilt 2, s.301-303.

⁴⁸ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, Cilt 2, s.303.

⁴⁹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, Cilt 2, s.303.

⁵⁰ Sara Aşurbeyli, *a.g.e.*, s.65; Connan, *a.g.m.*, s.33.

⁵¹ Barbaro, *a.g.e.*, s.107.

⁵² Evliya Çelebi, *a.g.e.*, Cilt 2, s.303.

⁵³ Jenkinson, *a.g.e.*, s.439.

ilişkin veriler bulunmaktadır.⁵⁴ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-î Cihangüşa* adlı eserinde Cengiz Han'ın ordularının Buhara, Semerkand, Harezm, Nişabur gibi şehirleri ele geçirirken buralardaki binalara kovalarla nefit dökerek yaktıklarından bahsetmektedir. Yine aynı eserde, Yassı Çimen Savaşı esnasında Alaaddin Keykubad ve Melik Eşref'in askerlerinin nefit atan çarklar kullandıkları, Hülâgü'nün ise Alamut ve Bağdat kuşatması sırasında nefit atan mancınıklardan yararlandığına dair bilgiler mevcuttur.⁵⁵ Cüveynî'nin verdiği örneklere benzer olarak Evliya Çelebi, kale savunmasında nefitin öneminden bahsetmektedir. Evliya Çelebi, Bakü'deki siyah nefitin Acem diyarı, Özbekistan, Irak, Kürdistan, Gürcistan, Dağıstan ve Osmanlı'nın sınır kalelerine götürülerek aydınlatma ve savunma amaçlı kullanıldığını söylemektedir. Onun kayıtlarına göre kale savunmasında nefit lüzumludur. Askerler hücum ettiklerinde kaleden üzerlerine ve ayak altlarına nefitli yorgan ile eski eşyalar atılarak ateşbazlık yapılır.⁵⁶

Evliya Çelebi'nin bahsettiği gibi Hazar Denizi civarında çıkarılan nefit birçok ülkede çeşitli amaçlarla kullanılmaktadır. Birkaç kaynaktaki yer alan Hazar Denizi'ndeki adalarda nefit bulunduğuna ilişkin bilgiler dışında, denizin Bakü kıyıları haricindeki bölgelerde nefit üretildiğine dair veri yoktur. 19. yüzyıla kadar sadece denizin batı sahillerinde nefit çıkarıldığından birçok bölgede kullanılan nefit, Bakü civarından ihraç edilmektedir. Bu nedenle araştırmamızda kullanılan kaynaklarda nefit ticaretine ilişkin önemli veriler mevcuttur.

Hazar Denizi'nin batı sahillerinde çıkarılan nefit, Derbend ve Bakü illerinin bağlı olduğu Şirvan eyaletinde; Emevi ve özellikle Abbasi Halifeliği döneminde önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Belâzûri'nin kayıtlarına göre Abbasi Halifesi Mansur'un İrminiyye valisi olarak atadığı Yezid bin Üsayd, Şirvan'ın nefit kuyuları ve tuz madenlerinin gelirlerini toplamak üzere gönderdiği memur buralardan vergi tahsil etmiştir.⁵⁷ Belâzûri'nin verdiği bu bilgilerden, Abbasi Halifeliği'nin ilk devirlerinden itibaren Hazar Denizi sahillerindeki nefit kuyuları ve tuz madenlerinin bölge valileri açısından önemli bir gelir kaynağı olduğu anlaşılmaktadır.

Abbasi Halifeliği'nin kuzey sınırlarındaki komşuları Türkler ve diğer kavimlerle olan mücadelelerinde Derbend önemli bir askeri merkezdi. Derbendnâme'deki kayıtlara göre Abbasi Halifesi, 883-884 (Hicri 270) tarihinde Şirvan bölgesindeki nefit kuyuları ve madenlerinin gelirlerinin yarısını Derbend gazileri için tahsis etmiştir. Halife, Bakü'de deniz kıyısında bir ambar yapılmasını emrettikten sonra nefit kuyuları ve tuz madenlerinin gelirlerini Derbend gazilerine vakfetmiştir. Hatta bunları gazilerden almak isteyenleri lanetleyerek böyle bir teşebbüste bulunanları Allah düşmanı addetmiştir. Böylece, Bakü'nün tuz ve nefit madenleri Şirvan bölgesinden ayrılarak Derbend ahalisine verilmiştir. Bu dönemde nefit işlerinden sorumlu yönetici olarak Muhammed İbn Ömer atanmıştır. Ondaki sonra da bu madenleri Şirvan Valisi Muhammed İbn Yezid yönetmiştir. Halife'nin nefit ve tuz gelirlerinin Derbend ahalisinin hakkı olduğuna dair yazdığı belgeler, ahalî tarafından mukaddes olarak kabul edilmiştir.⁵⁸ Halifelerin tayin ettiği bu memurların temel görevi nefit ve tuz madenlerinin muhafızlığı ve elde edilen gelirlerin Derbend gazilerine gönderilmesiydi.⁵⁹

⁵⁴ Aşurbeyli, *a.g.e.*, s.65.

⁵⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-î Cihangüşa*, (Çevr. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s.135, 145,148, 179, 370, 488, 504, 589.

⁵⁶ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, Cilt 2, s.303.

⁵⁷ Belâzûri, *Fütuhu'l-Büldân*, (Çev. Z.K. Ugan), Cilt 2, İstanbul 1956, s.338.

⁵⁸ Muhammed Avabı Aktaş, *Derbendnâme*, Mahaçkala 1992, s.79.

⁵⁹ Aşurbeyli, *a.g.e.*, s. 65-66.

Bağdat'ın bölgedeki hâkimiyeti zayıflayınca, Şirvanşahlar ve Derbend hâkimleri gibi yerel yöneticiler bölgede üretilen neft ve tuzun gelirlerini kendileri için tahsil etmeye başladılar. Halife Muktefi (902-908)'nin Derbend'e atadığı yönetici, neft ve tuz dâhil bütün gelirleri kendisine alınca askerler ticaret gibi başka işlerle uğraştılar. Bu nedenle Derbend'de kargaşalar meydana geldi.⁶⁰ 944 yılında ise Derbend'i kontrol altına almaya çalışan Abbasilerin Şirvan Valisi Ebu Tahir Yezid, Deylemlilerin saldırısı üzerine Derbend ahalisini ikna etmek için buradan aldığı mallar ile neft ve tuz madenlerinden tahsil ettiği vergileri geri vermeyi teklif etti. Öneriyi kabul eden Derbend halkı yardım edince, Deylemlilerin saldırısından kurtuldu.⁶¹ Bu örnekler İslam halifeliğinin Kafkasya sahasında gerçekleştirdiği askeri faaliyetler açısından Hazar petrolünün önemini göstermektedir. Bölgedeki askeri icraatların maliyetinin karşılanmasında en mühim kaynakların başında Bakü ve civarındaki neft kuyularının gelirleri gelmektedir. Ebu Dülef, İstahrî ve Yakut el- Hamevî gibi müelliflerin eserlerinde kuyuların kira bedelinden bahsedilmesi, bu dönemde burada gerçekleştirilen neft istihsalinin Kafkasya'ya hâkim olan devletler için ciddi bir gelir kaynağı olduğunun göstergesidir.

Derbend, İslam halifeliği ile kuzeydeki Hazarlar gibi gayr-ı müslim gruplar arasında önemli bir bölge idi. Savuma üssü olmasının yanı sıra Hazar Denizi'nde mühim bir liman olan Derbend ile ilgili İstahrî, şehirde inşa edilen seddin gemilerin izinsiz giriş-çıkışını engellediğini kaydettikten sonra; Serir, Taberistan ve Deyleman gibi bölgelerle, Derbend'den Arran ve Azerbaycan'a keten gönderildiğini yazar.⁶² Aynı şekilde İbn Havkal da Derbend'in önemine dikkat çekerek Cürcân, Kerc ve Kıpçak bölgeleriyle yapılan ticarete etkili bir liman olduğunu kaydettiği Derbend'in hinterlandı olarak Arran ve Azerbaycan'ı göstermiştir.⁶³ Birçok yazar ve seyyah Derbend şehrindeki duvar ile kapılardan bahsettikten sonra bu şehrin Hazar Denizi için önemli bir liman olduğuna dikkat çeker.⁶⁴ Hudûdü'l-Âlem'e göre Derbend'de keten elbiseler ve safran üretilir. Ayrıca civardaki bölgelerden buraya köleler de getirilir.⁶⁵

Derbend'in yanı sıra Hazar Denizi kıyılarında; güneydeki Taberistan, Gilân, Cürcân, Deylem bölgelerinde bulunan Abaskun, Amul, Astarâbâd gibi limanlar ile kuzeydeki İtil, Semender gibi Hazar şehirleri; Hazar Denizi'nde ticaret yapan tüccarların uğrak yerleridir. Hududu'l-Âlem'e göre Dünya'nın her yerinden gelen tüccarlar Abaskun limanına uğramaktadır.⁶⁶ Hazar'daki bu yoğun ticari faaliyetlere İbn Hurdazbih'in eserinde dikkat çekilmiştir. Hurdazbih'e göre Endülüs'ten çıkan bir tâcir Rum topraklarından Hazar ülkesindeki Hamlic'e varır. Buradan deniz yoluyla Maverâünnehir'e geçerek Çin'e kadar ulaşabilir. Rus tüccarları ise nehir yoluyla Hamlic'e gelir, Hazar ülkesinde onda bir oranında vergi verdikten sonra deniz yoluyla Cürcân'a oradan da develerle mallarını Bağdat'a kadar ulaştırırlar.⁶⁷ İbn Hurdazbih'in verdiği bu değerli bilgiler, Hazar Denizi'nin doğu-batı ve kuzey-güney yönünde gerçekleştirilen ticaretteki rolünü gösterir. Denizin kuzey ve güney sahillerinde kürk ve ipek gibi ürünler ticaret maddesi olarak kullanılırken, batı sahillerinde ise

⁶⁰ Aşurbeyli, *a.g.e.*, s.66.

⁶¹ Münecceimbaşı, *Tarih-i el-Bâb ve Şirvan*, (Neşr. V. Minorsky), Heffer&Sons Press, Cambridge 1958.

⁶² İstahrî, *a.g.e.*, s.156-157.

⁶³ İbn Havkal, *a.g.e.*, s.158-159.

⁶⁴ Bkz. İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 159; Kazvinî, *a.g.e.*, s.93; Vazirof, *a.g.e.*, s.13 vd.; Minorsky, *Hudûd*, s.104; Yusuf Ziya Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004, s.90 vd.

⁶⁵ Minorsky, *Hudûd*, s.104.

⁶⁶ Minorsky, *a.g.e.*, s.91-96; Ayrıca Astarabad, Abaskun limanları için bkz. İbn Havkal, *a.g.e.*, s.180; Mesudî, *a.g.e.*, s. 78-79; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 428-432,484; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, Cilt 7, s.518; Şeşen, *a.g.e.*, s.131.

⁶⁷ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çevr. Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s.131.

neft önemli bir ticaret metası idi. Gemilerin gerçekleştirdikleri seyrüsefer faaliyetlerinin yanı sıra, neft çeşitli yollarla çok uzaklardaki ülkelere kadar taşınıyordu. Marco Polo bu hususta neftin çevredeki memleketlere gemilerle veya develerle gönderildiğini söylüyor.⁶⁸ Hazar Denizi'nin güneyindeki bahsi geçen limanlar ile kuzeyindeki bölgeler arasında yer alan Derbend, bütün bu sahillerdeki ipek, kürk gibi ürünlerin toplandığı bir şehirdi. Kâtip Çelebi'nin senede 20.000 yük ipek alınıp satıldığını yazdığı Derbend'den kara ya da su yolları takip edilerek ürünler Karadeniz'e kadar ulaştırılıyordu.⁶⁹

15. yüzyıla kadar olan kaynaklarda Bakü bir liman şehri olarak geçmemektedir. Daha çok Derbend'in adı yer almaktadır. 16. asırda ise İngiliz Jeffrey Duckett, Bakü'de bol miktarda çıkarılan neftin buradan bütün İran'a gönderildiğini ifade eder. Seyyahın verdiği bilgilere göre neft deniz yolunun yanı sıra kara yolu ile de sevk edilmektedir. Duckett, neft taşıyan bir kafilede 400-500 hayvanın olduğunu dile getirerek sevkiyatın yoğunluğuna dikkat çeker.⁷⁰ 17. yüzyıl Alman seyyahlarından Olearius ise Bakü'nün, Hazar Denizi kıyısındaki birkaç iyi limandan biri olduğunu söyler. Ona göre burada üretilen yüksek miktardaki neft, deri çantalar ve variller aracılığıyla taşınarak ihraç edilmektedir.⁷¹

Osmanlı müelliflerinden Âsâfi Dal Mehmed Çelebi, Gilan'dan kumaş ve elbise yüklü olarak gelen gemilerdeki her metadan yirmi beşte bir damga alındığını kaydettikten sonra Bakü'den güney sahillere gemilerin neft götürdüğünü yazmıştır. Ayrıca neft üretim miktarının binlerce yük olduğunu ve ak nefitten on yük akçe gelir elde edildiğini eserinde ifade etmiştir.⁷² Evliya Çelebi de Âsâfi Dal Mehmed Çelebi gibi Bakü'nün önemli bir liman olduğuna ilişkin bilgiler verir. Seyahatnâme'ye göre Şemahi'nin bir limanı olan Bakü'ye; Çin, Hıtay, Hoten, Fağfûr, Zenân şehirlerinden, Moskov ve Kâlmâh diyarlarından elçiler ve kervanlar ürün getirirler. Tüccarlar Bakü'den tuz, neft, ipek ve safran alarak bu malları Moskov'a götürürler. Moskov diyarından gelen kürk, samur, sincap derisi gibi mallar da Bakü üzerinden Acem diyarına gönderilir.⁷³ Yukarıda da bahsedildiği gibi Evliya Çelebi, Bakü neftinin kullanıldığı alanlar arasında Acem diyarı, Özbekistan, Irak, Kürdistan, Gürcistan, Dağıstan ve Osmanlı'nın sınır kalelerini göstermektedir.⁷⁴

Sonuç

Modern dönemlerin vazgeçilmezi olan petrol ürünleri; araştırmamızda kullanılan kaynaklardan anlaşıldığı üzere aslında çok eski zamanlardan beri insanoğlunun hayatında önemli bir yere sahiptir. Batı'da yaşanan gelişmeler nedeniyle petrol ürünlerinin 19. yüzyılda insanoğlunun hayatına girdiği ve 20. asırda özellikle Birinci Dünya Savaşı ile birlikte önem kazanmaya başladığı düşünülse de Hazar Denizi civarındaki neft kaynakları, İslam fetihleri döneminde bile devletlerin politikalarını belirleyecek kadar önemlidir. İslam ordularının Kuzey Kafkasya'daki gruplarla gerçekleştirdikleri mücadelelerin ekonomik maliyetini karşılamak açısından neft gelirleri önemli bir kaynaktır. Eski dönemlerde silah, aydınlatma hatta bir tedavi aracı olarak insanların hayatında yer alan petrol, Hazar çevresinde görülen dini

⁶⁸ M. Polo, *a.g.e.*, s.79;

⁶⁹ W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, (Çevr. Enver Ziya Karal), Ankara 2000, s.52; Katip Çelebi, *a.g.e.*, s.483.

⁷⁰ Jenkinson, *a.g.e.*, s.439-440.

⁷¹ Aktaran A.V. Williams Jackson, *From Constantinople to the Home of Omer Khayyam*, Macmillan Company Press, New York 1911, s.430.

⁷² Âsâfi Dal Mehmed Çelebi, Bakü'nün gelir kaynakları arasında neftin yanısıra tuzları ve balıkçılık faaliyetlerini de göstermiştir. Bkz. *a.g.e.*, s.243.

⁷³ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, Cilt 2, s.302.

⁷⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, Cilt 2, s.303.

inançların şekillenmesinde de etkili olacak kadar insanoğlunun hayatında mühim bir role sahiptir.

Coğrafi özellikleriyle hem Doğulu hem de Batılı müelliflerin dikkatini çeken Hazar, bu açıdan da tarihî kaynaklarda yerini almıştır. Günümüzdeki kadar yoğun ve teknolojik bir üretim olmasa da çeşitli vasıtalarla Hazar havzasında çıkarılan neft, 9-17. yüzyıllarda Hazar Denizi'nin batı sahillerinden hem kara hem de deniz yoluyla birçok ülkeye ihraç edilmekte, karşılığında ipekli kumaşlar ve kürk gibi diğer ürünler alınmaktadır. Kaynaklardaki bu verilerden elde ettiğimiz bilgiler neticesinde, Hazar Denizi havzasının sahip olduğu zengin kaynaklar ve stratejik konumu nedeniyle uluslar arası ilişkilerde yüzyıllardır mühim bir yerinin olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

- ABİLOV Shamkal, "Historical Development of Azerbaijan Oil Industry and the Role of Azerbaijan Today's European Energy Security", *Journal of Eurasian Studies*, Volume II, Issue 3, June-July 2010 (www.federatio.org/joes.html), pp. 105-121.
- AKTAŞI Muhammed Avabı, *Derbendnâme*, Mahaçkala 1992.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-î Cihangüşa*, (Çevr. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- ALİEV M., "Azerbaycan Türklerinin Menşesine Dair Üç Ana Görüşün Eleştirisi" *12. TTK Bildirileri*, Cilt 2, Ankara 1999.
- ALİYEV Idris, Orkhan Mamed-zade, "History of the Baku "Black Gold", *The Baku Oil and Local Communities*, Baku 2009.
- Âsâfi Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme*, (Hazr. Abdulkadir Özcan), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2007.
- AŞURBEYLİ Sara, *Bakı Şehrinin Tarihi*, Bakı 2006.
- , *Şirvanşahlar Dövləti*, Avrasiya Press, Bakı 2006.
- BARTHOLD Wilhelm, "Azerbaycan ve Ermenistan", (Çevr. İsmail Aka), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 8, Sayı 14, Ankara 1963, s.77-87.
- Belâzurî, *Fütuhu'l-Bûldân*, (Çev. Z.K. Ugan), Cilt 2, İstanbul 1956.
- BOYCE Mary, *Zoroastrianism*, Mazda Publishers, California 1992.
- BULDUK Üçler, "Dede Korkut, Oğuz Elleri ve Kafkaslar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 18, Sayı 29, Ankara 1996, s.247-251.
- CIVIL Miguel vd., *The Assyrian Dictionary*, Oriental Institute Press, Chicago 1971.
- CONNAN J., "Use and Trade of Bitumen in Antiquity and Prehistory: Molecular Archaeology Reveals Secrets of Past Civilizations", *The Royal Society*, Issue 354, London 1999, pp.33-55.
- Ebu İshak İbrahim İstahrî, *Mesâlik ve Memâlik*, Tehran 1347.
- Evlîya Çelebi, *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*, Cilt2, (Neşr. Ahmed Cevdet), İkdam Matbaası, İstanbul 1314.
- , *Seyahatnâme*, Cit 7, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1980.

- Firdevsî, *Şahnâme*, (Çevr. Necati Lugal), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2009.
- GÖKAY Bülent, *The Politics of Caspian Sea Oil*, Palgrave Press, New York 2001.
- Hâfız Abrû, *Coğrafya-yı Hâfız Abru*, Ayne-yi Mirâs Neşr., Tehran 1378.
- Hamdullah Müstevfi-i Kazvinî, *Nuzhat al-Kulûb*,(Neşr. G. Le Strange), Gibb Memorial Series, Leyden 1919.
- İbn Havkal, *Kitab-ı Mesalik ve Memâlik*, (İngilizce Terc. William Ouseley, The Oriental Geography of Ebn Haukal), London 1800.
- İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çevr. Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- JACKSON A.V. Williams, *From Constantinople to the Home of Omer Khayyam*, Macmillan Company Press, New York 1911.
- JENKINSON Anthony, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, (Ed. E. Delmar Morgan), Cilt 2, Burt Franklin Press, New York 1964.
- Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (Çevr. Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.
- Kalakankatlı Moses, *Alban Tarihi*, (Terc., Yusuf Gedikli), Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*,(Ed. Said Öztürk), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2009.
- KÜRKÇÜOĞLU Erol, "V-XV. Yüzyıllarda Bakü Petrolleri ve Bölgenin Sosyo-Ekonomik Hayatına Etkileri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 27, Erzurum 2005, s.247-256.
- LEEUEW Charles van der, *Oil and Gas in the Caucasus&Caspian*, Curzon Press, Surrey 2000.
- Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi*, (Çev. I. Ergüden), İstanbul 2003.
- Mesudî, *Murûz ez Zeheb*, (Çevr. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- MINORSKY Vladimir, *Abu Dulaf Mis'ar İbn Muhalhil's Travels in İran*, Cairo University Press, Cairo 1955.
- , *Hudûdü'l-Âlem*,(Çevr. Murat Ağarı, Abdullah Duman), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- , *Sefernâme-i Ebu Dülef der İran*, (Çevr. Seyyid Ebü'l-faz Tabatabai), Tehran 1342.
- Mirza Bala, Bakû, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 2, MEB Yayınları, Eskişehir 1997.
- Müneccimbaşı, *Tarih-i el-Bâb ve Şirvan*, (Neşr. V. Minorsky), Heffer&Sons Press, Cambridge 1958.
- RAWLINSON George, *The Histories of Herodotus*, Omphaloskepsis Press, Iowa 2000.
- Strabo, *Geography V*, (İngilizce Terc. Horace Leonard Jones), Harvard University Press, London 1932.
- STRANGE G. Le, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Barnes-Noble Press, New York 1873.

- ŞEŞEN Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, Ankara 2001.
- TARN W.W., “Patrocles and the Oxo-Caspian Trade Route” *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 21(1901), pp.10-29.
- TOGAN Zeki Velidi, “Amu Derya”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1978.
- , “Azerbaycan’ın Tarihi Coğrafyası”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl 1, Sayı 1, 1932, s.35-48.
- , “Azerbaycan’ın Tarihi Coğrafyası”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl 1, Sayı 2, 1932, s.70-76.
- VEZİROF Mirza Haydar, *Derbendnâme-i Cedid*, Miras-ı Mektûb Neşr., Tehran 1386.
- YAKUT el-Hamevî, *Mucemu’l-Buldân*, Cilt 1, Beyrut 1397.
- YERGIN Daniel, *Petrol*, (Çevr. Kamuran Tuncay), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009.
- YÖRÜKAN Yusuf Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004.